

І. І. ЯРМОШИК

(м. Житомир)

**МЕМУАРИ ПОЛЬСЬКОГО ШЛЯХТИЧА КІНЦЯ ХVІІІ -
ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ ЯНА ДУКЛАНА ОХОТСЬКОГО
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ВОЛИНІ**

Зародження систематичного історико-краєзнавчого вивчення волинського регіону припадає на рубіж ХVІІІ - ХІХ століть. Це був досить складний час в історії Волині, то спричинив значні зміни в суспільно-економічному, культурному житті краю. Після складних перипетій пов'язаних з поділами Польщі, на початку ХІХ століття зрештою сформувалась Волинська губернія з центром у місті Житомирі.

Саме в першій половині ХІХ століття започатковується наукове вивчення минулого Волинського краю. До цього дослідницького процесу були причетні польські, російські та українські дослідники. Саме в цей період починають формуватися наукові засади історико-краєзнавчого вивчення Волині як одного з регіонів України. Науковий доробок українських істориків та краєзнавців був проаналізований автором цієї статті в своїй кандидатській дисертації та в інших публікаціях [1].

У цій статті хочу звернути увагу на цікаві з нашого погляду мемуари польського шляхтича початку ХІХ століття, життя якого було пов'язане з волинським краєм — Я. Д. Охотського.

З огляду на логіку розвитку історичної науки в сучасній Україні та нинішніх польсько-українських культурних, наукових, політичних взаємин, актуальним вбачається простежити відображення в працях польських істориків та мемуаристів, проблем минулого як Волині, так і інших регіонів України; методи підходу до них; розглянути вплив на дослідницький процес вивчення Волині польських істориків, їх учнів, послідовників.

Наукові праці польських дослідників першої половини XIX століття, як і наступних часів, викликали зацікавленість історіографів, частково вони вже були об'єктом історіографічного аналізу. Наприкінці XIX століття ряд російських істориків проаналізували розвиток історичних досліджень в Польщі наприкінці XVIII — початку XIX століть. В основному увага приділялась проблемі занепаду польської держави у XVIII столітті. Зокрема цьому присвячено монографію Н. Карєєва «Падение Польши в исторической литературе» [2], працю В. Францєєва «Польское славяноведение конца XVIII и первой четверти XIX ст.» [3]; статті В. Завитневича «Вопрос о падении Польши в польской историографии» та В. Макушева «Станислав Трембецкий замечательнейший сторонник России в польской поэзии конца XVIII века» [4].

В цих працях проаналізовані історичні праці польських авторів, основний акцент зроблено на проблемах занепаду Польської держави, поділу її території між Австрією, Пруссією та Росією. Російські історики в першу чергу акцентували на думках про позитивний вплив Росії на Польщу та слов'янський світ взагалі, які звучали в працях деяких польських істориків (Адама Нарушевича, Станіслава Трембецького).

Останнім часом з'явилося ряд праць про відомих польських дослідників Правобережної України. Помітним в цьому плані є доробок С. Баженової, нею підготовлені та видрукувані монографії про Ю. Ролле, Ю. Словацького, ряд статей про українську школу в польській історичній літературі [5].

Дослідження історії Волині першої половини XIX століття мало ту специфіку, що їх здійснювали переважно польські та російські автори. У новоутвореній Волинській губернії на найважливіші адміністративні посади були призначені російські чиновники. Зрозуміло, що для новоприбулих службовців Волинь була невідомим краєм і вони не могли не зацікавитись її історією, культурою, звичаями.

На Волині протягом першої половини XIX ст. та і в пізніші десятиліття залишались сильними позиції польської шляхти, цьому сприяв той факт, що

царський уряд зберіг на Правобережній Україні за польською мовою статус державної. В регіоні продовжували функціонувати польські освітні заклади, засновувались нові (наприклад у 1805 році - Кременецька гімназія, пізніше перетворена на ліцей), не було обмежень і в релігійному житті.

На розвитку польської історіографії того часу позначилась криза польської держави, зокрема поділи Польщі між Прусією, Австрією та Росією. Це загострило в шляхетських колах інтерес до минулого, спричинилось до пошуку глибинних причин національної трагедії. З одної сторони на замовлення урядових кіл Австрії (до якої відійшли землі Галичини) та Прусії публіцисти намагались оправдати поділи Польщі. Проти цих претензій виступили польські автори, близькі до двору Станіслава Августа. Почалась літературна полеміка, яка отримала назву «війна історичних пер». Поряд з проблемами загальнопольської історії, в їх працях зачіпались і питання української історії, зокрема волинського регіону.

Прояви матеріальної та духовної культури Правобережної України досліджували польські етнографи: М. Балінський і Т. Ліпінський, Ф. Гіжицький, В. Залєвський, Ю. Крашевський, В. Марчинський, О. Пшездзецький. В їх працях містяться важливі відомості про особливості побуту, одягу, обрядів, вірувань, народної творчості як українського, так і польського населення Київщини, Волині й Поділля.

Серед частини польських авторів у 20-40-х роках ХІХ століття зформувалася прогресивна за своїми поглядами «українська школа». Її представники (С. Гощинський, М. Гославський, Т. Падура, В. Залєвський, Ю. Коженювський) критично ставилися до польського панування в Україні, визнавали право на існування українського народу, вивчали його мову і культуру, шукали шляхів примирення між українцями і поляками. Водночас вони не мислили Правобережну Україну без Польщі.

Серед польських праць початку ХІХ століття, які становлять безперечний інтерес для дослідників минулого Волині, помітне місце займає група мемуарних творів. До сьогодні вони іще не були об'єктом

історіографічного аналізу. Польська література того періоду багата мемуарами, які і до сьогодні залишаються маловідомими для широкого загалу волинських краєзнавців це в першу чергу мемуари Яна Дуклана Охотського, Северина Букара, Хржонстовського, Аноніма Подолянина.

Мемуари Я. Охотського вперше були видрукувані в середині ХІХ століття у Вільно за ініціативою відомого на Волині польського громадського та культурного діяча, письменника Юзефа Крашевського [6]. В багатьох сучасних бібліографічних посиланнях останній зазначається і автором цієї праці, хоч був лише її видавцем. І. Крашевський в передмові наголошує, що спогади Я. Охотського протягом 30-40 — років були досить відомими і популярними на Волині, їх рукопис передавався від родини до родини, ходив по руках викликаючи справжній інтерес серед обивателів. Зрештою рукопис потрапив до видавця і після певного опрацювання був видрукуваний. Хоч як зазначив Ю. І. Крашевський в передмові, він намагався «*Nic w nich dodac, me zmienic nie mamu odwagi, dajemi jc jak sa...*» все ж видання пройшло офіційну цензуру. Видрукувані мемуари викликали зацікавлення у читачів, тому що через кілька років було здійснено їх видрук російською мовою [7]. Порівняно з віденським виданням російськомовне дещо скорочене, воно вийшло двотомним замість чотиритомного. Російські видавці вважали зайвою інформацію про дворянські вибори на різні дворянські посади в губернії та в Житомирі і інші конкретні події з історії міста. На їх думку «они могут быть дороги разве только для житомирской публики и то не нынешней, а для той прежней, периода 1801-1830 годов»[8]. На наш погляд саме така конкретна інформація становитиме інтерес для сучасних дослідників-краєзнавців.

Автор спогадів належав до збіднілої шляхти, родом із Люблінського воєводства, де його рід володів невеличким маєтком Ришки. В пошуках кращої долі батько переселився на Волинь, де і пройшло все подальше їх життя, і пізніше вони самі себе вважали місцевими постійними жителями «и только сохраняем одно воспоминание о первоначальном своем

происхождении». Ян Охотський отримав добру на той час освіту, завдяки власній праці та розумовим здібностям зміг добитись помітного становища серед волинської шляхти, був знайомий з багатьма видними діячами Волинської губернії того бурхливого часу. Очевидно своєю кар'єрою завдячує київському воєводі Юзефу Стемпковському (відомий як командувач польської армії, яка була кинута на придушення Коліївщини), у якого довгий час служив секретарем.

В своїх мемуарах виступає добросовісним описувачем, правдивим і до певної міри наївним. Його мемуари це власне сімейна хроніка, яка віддзеркалює побутове життя тогочасного суспільства.

Свої спогади писав уже на схилі літ (у віці 76 років), користуючись певними замітками та власною пам'яттю. При цьому з самого початку він застерігає читача, що пише не історію, а лише спогади зі свого бурхливого життя. Мемуари Я. Охотської о змальовують яскраву картину домашнього і частково суспільного життя вищих суспільних класів Польщі наприкінці ХУІІІ — початку ХІХ століття, дають уявлення про ту епоху, людей, які оточували Я. Охотського. Їх звичаї, характер виховання як в навчальних закладах так і в домашній обстановці. Мемуари доносять до нас дух того віку. І саме ці особливості становлять найбільшу цінність мемуарів. Крім побутових деталей, вони комплексно змальовують тип людини, спосіб життя людини минулих віків. При цьому слід пам'ятати, що мемуари розповідають про складну епоху в історії Польщі, тут є інформація про прийняття травневої Конституції 1791 року, автор описує яке враження на жителів Варшави мало її проголошення. Для нас є цікавою інформація про конкретну участь волинської шляхти у повстанні Тадеуша Костюшка, опис тих військових подій, які відбувались на території Волині, дисципліна у польських військах (слід відмітити, що не завжди на найвищому рівні), їх ставлення до місцевого населення

На наш погляд, важливими для сучасного краєзнавства є описи традицій господарського та торгового життя тодішньої Волині, Так він багато уваги

приділяє опису контрактних ярмарків у містах Львові та в Дубно, характер і порядок укладання угод, ціни на основні товари, в тому числі й на предмети розкоші.

Для Я. Охотського характерним є широкий погляд на умови тогочасного життя. Серед інших він приділив увагу і аналізу соціальних прошарків волинського населення. Зрозуміло, що в центрі його уваги — польська шляхта. Однак звернув увагу і на українську, підкресливши, що особливо багато її представників проживає на території Овруцького повіту, іноді в одному селі їх нараховувалося 200-300 дворів, що не сприяло їх матеріальному збагаченню. Я. Охотський називає цю шляхту «новим дворянством», яке отримало свої володіння за службу, і наділи їм надавали з числа незаселених земель. Серед них були представники різних національностей, але переважали вихідці з українських козаків. Серед найбільш відомих родин української шляхти він називає Виговських, Мелеиських. Всхів. Папінських, Каленських та інших. Серед цієї шляхти він згадує і представників перекопських та кипчацьких татар, які за службу Речі Посполитій теж отримали тут володіння та прийняли християнство, хоч їх співплемінники, які оселилися в інших регіонах Литви залишилися в рідній вірі.

Звертає увагу використання Я. Охотським термінів «Україна», «Волинь», «Поділля». Україною він вважав територію Київського, Овруцького, Бердичівського повітів Київського воєводства. Волинь і Поділля для нього то окремі регіони і у відповідності з тодішньою польською (та й російською) традицією не ототожнював їх з українськими землями. Щодо Чернігівщини вжив термін Малоросія [9].

Спогади Я. Охотського значну цінність становлять в плані інформації про перші десятиліття існування Волинської губернії, формування і діяльність на перших норах її адміністративних структур. Він дає власні характеристики тодішнім губернаторам (Пжицькому. Комбурлею, Андржейковському). Як правило ці характеристики позитивні, однак поміж

похвальними відгуками про можновладців, досить часто наводить приклади їх хабарництва, корупції, наклепництва в середовищі шляхти, ворожнечі на основі майнових спорів. Краєзнавцям Волині будуть цікавими і відомості про побутове життя відомих знатних вельмож того часу, зокрема Іллінського, який займав видне місце посеред магнатів Волині, власника Романова та багатьох сіл та містечок в краю.

Безперечно викличуть інтерес розповіді про їх моральні звичаї, побутове життя. Так серед польських авторів поширеними є відомості про п'янство серед українських козаків та українців взагалі. Ян Охотський таких відомостей не наводить, але детально описує про традиції вживання в той час алкогольних напоїв серед польської шляхти. Для прикладу, Чуднівський староста Ільїнський під час першого обіду о 10-00 регулярно випивав 6 пляшок французького вина, під час другого обіду о 14-00. якщо не було гостей, — іще 6, а за вечерею знову ж 6 пляшок. Це крім того, що перед їжею для збудження апетиту випивали ще й певну кількість горілки. А на шляхетських сеймиках постійно давались накази депутатам на Варшавській сейм «не дозволять ни малейшей пошлины на вино», а під кінець сеймиків шляхта напивалась і немилосердно рубалась шаблями 110]. Цікавим, очевидно, буде і такий спогад Я. Охотського, що після третього поділу Польщі, піл час контракткових ярмарків у Львові, жінки «от великого патриотизма бросались в любовные интриги, без оглядки переменяли любовников, отнимали их друг у друга. Мужья поступали совершенно также» [It}-. Зрештою це призвело до того, що у Львові недоброзичливо почали дивитись на приїжджих поляків.

В мемуарах автор згадує і про таку відому подію в історії України як повстання Коліївщина. В часи повстання мемуарист був малою дитиною, як він виразився «jeszcze w kolebce lezal». і розповів те, запам'ятав з розповідей вірогідних людей та, очевидно, під враженням від прочитаних протоколів воєнного сулу, з якими він мав змогу ознайомитися в Лабуні у 1787 році, перебуваючи на службі у воєводи Ю. Стемпковського. Про ці події в

історіографії також є ряд мемуарів безпосередніх очевидців. Я. Охотському вони не були відомі, тому що він висловлював жаль з того приводу, що піхто з очевидців не описав цих відомих подій в деталях і безпристрасно. А ті розповіді, які йому довелося читати (хоч він не зазначив які саме) в недостатній мірі їх пояснюють.

Про Коліївщину в історіографії є ряд мемуарів безпосередніх очевидців повстання. Першими серед них з'явилися мемуари дітей Уманського губернатора Мдадановича — Вероніки Кребсової та її брата Павла, які були врятовані від смерті самим І. Гонтоюта інших польських авторів [12]. Вероніка (після заміжжя Кребсова) на час повстання була 18-літньою дівчиною, а мемуари свої писала у 1827 році, коли вже була 77-літньою бабусею. Через що, як вважають дослідники, дійсні факти в її пам'яті переплутались з вигадками [13]. Натомість її брат Павло в часи повстання мав приблизно 7-8 років, тому його свідчення теж не можуть бути достовірними. В першу чергу ці спогади мали на меті викликати співчуття до поляків як жертв «кровожерних гайдамаків». Я. Охотський зазначив, що головним учасником повстання був простий народ, і дуже мало в заворушеннях брали участь освічені люди. А народом в першу чергу рухали почуття ненависті та бажання помсти. Головною причиною такої ненависті автор називає тяжке матеріальне становище селян, байдужість магнатів до нужд людей, здирництва орендарів-євреїв від яких тяжко терпіли місцеві жителі, їх було «*obdzierano nieraz i srogo siK obchodzono z ludem*». Мемуарист особливо наголошує, що людина який терпів такі наруги від управителів та євреїв-орендарів іще не зовсім втратив почуття власної гідності — «*te zarani calkiem uczucia swej godnoscі, a w dobrym bycie czcрpal sib/ do oporu*» [14]. Зрештою жорстокі утиски і несправедливості викликали насильницький спротив. Як видно із зауважень мемуариста, Ю. Стемпковський в своїх рапортах доповідав королю про саме таку причину народного повстання. Правда він не знає чи опубліковані ці документи, чи збереглися взагалі, а якщо збереглися то можуть знаходитись у спадкоємців воєводи [15].

Повсталому народові симпатизувало духовенство, представників якого єднала з народом єдина віра (мемуарист тут має на увазі, очевидно, православне духовенство). Я. Охотський вказує, що повстання розпочалося з Корсуня, а головним епіцентром подій стала Умань, де розпочалася нечувана різня всього, що викликало ненависть у народі, коли відбувались такі «swi[^]tokradztwa, o ktdrych wspominas nic chce;». Причиною швидкого поширення повстання в Україні автор називає відсутність тут коронних військ, тому «Gonta Z zebran;| druzyna posunsi i sit; dalej I w pieri wycinaja c szlachty, ksiezy i zydow nie zostawil nikogo od Dniepru do Pawoloczy*». Лише потім через певний час, коли підоспіли польські та російські війська, вдалося загасити вогнище повстання, а полонених гайдамаків відсилали для суду та покарання у містечко Кодню, де знаходилась головна квартира головнокомандуючого польської армії (у Я. Охотського giowno-dowodza. sego partya. ukrainska) Юзефа Стемпковського.

За розповідями очевидців, мемуарист описує і мужню поведінку І. Гонти під час жорстокої страти - «wyszedl na plac z wesola. I wypogodzona. twarza, jakby do kuma na chrzeiny» 116J.

Мемуари Я. Охотського цікаві для краєзнавців ще й тим, що містять певні фактичні вказівки для пошуків з метою локалізації місць, пов'язаних з подіями Коліївщини. Зокрема, до сьогодні точно не визначено захоронення, страчених у Кодні, гайдамаків. У Я. Охотського можна знайти вказівку, що в його часи тут іще зберігались сліди старого укріпленого замку, а на місці колишнього костюлу Августиніан видні ями, в яких утримували арештованих повстанців і що на цьому місці загинули тисячі людей [17].

Мемуарист згадує іще одного польського воєначальника, який разом із Ю. Стемпковським отримав від короля Станіслава Августа Jus gladii для упокорення гайдамаків. Це гродський суддя, місцевий поміщик із Зубовщини Дубровський, який організував власний загін для боротьби з гайдамаками, і перетворив спою резиденцію в Зубовщині у військовий табір, окопав її ровами й валами і пристосував її під тюрму для винуватців заворушень. Я.

Охотський зазначає, що крім цього загону, в краю не було ніякої іншої поліції. Він був єдиним стражем державного порядку і спокою і добросовісно виконував свій обов'язок [18]. Разом з тим нічого не повідомляє про якісь конкретні каральні заходи Дубровського.

В спогадах знаходимо іще один епізод пізніших часів пов'язаний з Коліївщиною, який засвідчує, що грізне гайдамацьке повстання довго не давало спокою польським обивателям. На початку 90-х років XVIII століття в Польщі та в Україні активно розійшлися чутки про нову різанину подібну до уманської, яка нібито готується при підтримці сусідніх держав. З уст в уста переходили жахливі звістки про страшні ножі незвичної форми з спеціальними гачками для витягування нутрощів з живих людей. Переказували, що ці ножі везли великими партіями для майбутніх повстанців пилипони (старовіри). Ножів цих ніхто не бачив, але чутки ходили досить активно і викликали жах у шляхти. Як зазначає Я. Охотський, дами від цього втрачали свідомість, а чоловіки пили старе угорське вино.

Це спричинило численні арешти монахів, ігуменів монастирів та інших підозрілих людей. Арештованих відправляли до Варшави, де вони піддавались жорстоким допитам. Звичайно, ніякої конкретної інформації так і не було одержано. Чутки про нове повстання, змусили шляхту зібратись на спеціальний сеймик в Житомирі, де було постановлено організувати в краї на випадок бунту спеціальні загопи міліції, яка формувалася б із дворян. Командування над цим міліцейським корпусом доручили відставному генералу Суліжицькому. Про рішення житомирського дворянського зібрання було повідомлено у Варшаву, де їх схвалили і додатково надіслали на допомогу три полки війська. Налякана шляхта активно взялася викорінювати бунт, який, як їм здавалося, мав невдовзі відбутись. Були розіслані спеціальні циркуляри міським старостам з вказівкою арештовувати людей за будь-який непослух. Я. Охотський з жалем зазначає, що внаслідок цієї паніки і непідтверджених чуток, від рук хата загинуло багато невинних людей [19]. Таке повідомлення мемуариста свідчить, що бурхливі події гайдамаччини

надовго залишились у пам'яті шляхетського стану Польщі і викликали у них справжній жах навіть через десятиріччя.

В мемуарах Я. Охотського знайшли відображення багато важливих подій того бурхливого часу. Вони цінні тим, що презентують погляди сучасника, представника середніх прошарків польської освіченої шляхти початку ХІХ ст. В опису подій Коліївщини, на відміну від інших польських авторів бачимо якщо не оправдання то співчуття до місцевого населення, яке внаслідок тяжкого гноблення з боку польських магнатів та утисків орендарів змушене було виступити на захист своєї честі та гідності. Мемуари містять багато інших цікавих даних про життя нашого краю на зламі ХVІІІ — ХІХ століть.

* * *

1. Ярмошик І. Становлення історичного краєзнавства Волині в ХІХ — на початку ХХ століть. — Житомир: Волинь, 1998. — 22 с; Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях ХІХ — ХХ століть. — Житомир, 2006. — 216 с;
2. Кареев Н. Падение Польши в исторической литературе. — СПб., 1888. — X, 407 с.
3. Францев В. Польское славяноведение конца ХVІІІ и первой четверти ХІХ ст..— Прага, 1906.
4. Завитневич В. Вопрос о падении Польши в польской литературе, [рік і місце видання не зазначені]; Макушев В. Станислав Трембецкий замечательнейший сторонник россии в польской поэзии конца ХVІІІ века // Древняя и Новая Россия. — 1878. - № 8. — С. 261 — 283.
5. Баженова С. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість. — Кам'янець-По-дільський, 2002. — 108 с, Баженова С. До генези «української школи» в польській літературі доби романтизму (30 — 40) рр.. ХІХ ст..) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2003. — Т. 11. — С 127 — 133.; Баженова С. Події Коліївщини в творчості представників

«української школи» в польській літературі доби романтизму // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2004. — Т. 12. — С 450 — 457.

6. Pamietniki Jana Duklana Ochockiego z pozostarych po nim rekoismow przepisane I wydane przez J.I.Kraszewskiego. — Т. I — IV — Wilno, 1857.

7. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотскаго с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные И. Крашевским. — Т. 1-2. —Спб. 1874

8. Там само. С.318.

9. Там само. —Т. 1. —С. 21.

10. Там само. — Т. 1. — С. 26. V.

Там само. — Т. 1 — С. 17.

12. Krebsowa W. Opis auteniczny rzezi humanskiej. — Poznan, 1840.; Mtdanowicz P. Rzez Humanska. — Warszawa, 1862.; Lippoman Rzez Umanska, czyli historia rewolucyi zrobionej przez Zelizniaka i Gont§, napisana rzetelnie, wiernie, doktadnie prez znajduja. ncego sie w tejze rewoluciji. Bunt hajdamakbw na Ukrainie 1768..— Poznan, 1854.

13. Мірчук П. Коліївщина: гайдамацьке повстання 1768 р. — Нью-Йорк, 1973. — С. 6.

14. Pamietniki Jana Duklana Ochockiego z pozostatych po nim njkopism6w przepisane i wydane przez J.I.Kraszewskiego. — Т I — Wilno, 1857. — S. 106.

15. Там само. — S.108.

16. Там само —S. 108.

17. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотскаго с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные И. Крашевским. — т. 1.— Спб. 1874. — С. 49.

18. Pamietniki Jana Duklana Ochockiego z pozostatych po nim njkopismow przepisane i wydane przez J.I.Kraszewskiego. — Т. I — Wilno, 1857.

— S. 109.

19. Рассказы о польской старине.... — С. 134 — 137.